

UO'K:930.25(584.4)

Sherzodjon CHORIYEV,
O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti
E-mail: sherzodch@rambler.ru

Tarix fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) A.Xudoyorov taqrizi asosida

O'ZBEKISTON SSRDA SANOATNI INDUSTRIALIZATSIYA TARIXIGA DOIR MILLIY ARXIV FONDHLARI TAHLILI (1924-1941 YILLAR)

Аннотация

Ushbu maqolada O'zbekiston SSRda sanoat sohasida faoliyat olib borgan komissarlik, vakolatxona, trest va boshqa ayrim tashkilotlarning O'zbekiston Milliy arxivida saqlanayotgan fondlarining manbaviy xususiyatlariga tavsif berilgan. Shuningdek, sanoat sohasi tarixini yoritish muhim bo'lgan tarixiy manbalar boshqa turlari haqida ham ma'lumot berib o'tilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston Milliy arxivi, O'zbekiston SSR, sanoat, fond, hujjat, trest, vakolatxona, sovet hokmiyati

АНАЛИЗ ФОНДОВ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА ПО ИСТОРИИ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ В УЗБЕКИСТАНСКОЙ ССР (1924-1941 ГГ)

Аннотация

В данной статье описана источниковая характеристика фондов наркоматов, представительств, треста и некоторых других организаций, действовавших в сфере промышленности Узбекской ССР, хранящихся в Национальном архиве Узбекистана. Приводятся также сведения о других видах исторических источников, важных для освещения истории отрасли.

Ключевые слова: Национальный архив Узбекистана, Узбекская ССР, промышленность, фонд, документ, трест, представительство, советское правительство.

ANALYSIS OF THE FONDS OF THE NATIONAL ARCHIVE ON THE HISTORY OF INDUSTRIALIZATION IN THE UZBEKISTAN SSR (1924-1941)

Annotation

This article describes the source characteristics of the funds of the commissariat, representative office, trust and some other organizations that operated in the field of industry in the Uzbek SSR, which are kept in the National Archives of Uzbekistan. Information is also given on other types of historical sources that are important for illuminating the history of the industry.

Key words: National Archives of Uzbekistan, Uzbekistan SSR, industry, fund, document, trust, representative office, Soviet government.

Kirish. O'zbekiston sanoati ham o'z taraqqiyoti jarayonida bir qator bosqichlarni bosib o'tgan. Eng avvalo, uy sanoati, so'ngra, hunarmandchilik, ya'ni xonaki sanoat, kooperatsiya, manufaktura, fabrika kabi shakllari yuzaga kelgan. O'zbekiston sanoati tarixi bir necha ming yillarga borib taqalib, qadimdan o'lkamizda hunarmandchilikning juda ko'p turlari keng tarqalgan.

Ma'lumki, sanoat sohasi mamlakat iqtisodiyotining bosh bo'g'inlaridan biri bo'lib, davlat iqtisodiyotini rivojlantirish, aholini ish bilan ta'minlash, ichki tovar maxslotlari bilan ta'minlash, eksport va boshqa qator iqtisodiy muammolarning yechimi ham aynan sanoat sohasining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. XX asr boshlarida ishlab chiqarishning ko'plab turlari bo'lgan. 1925 yilning oxirida SSSRda mamlakatni industrializatsiya ishlariga alohida e'tibor qaratadi.

Industrializatsiya siyosatiga 1917 yilda V.I.Lenin tomonidan boshlangan GOELRO (Gosudarstvennaya komissiya po elektrifikatsii Rossii) siyosati asos qilib olindi [1].

Ammo industrializatsiya siyosati juda katta kapital mablag'larni talab etganligi sababli, kapitalistik mamlakatlarga qaram bo'lishni istamagan davlat o'ziga kerakli mashina va texnikalarni o'zi ishlab chiqarib, asosiy urg'uni yengil sanoatga emas balki og'ir sanoat sohasiga qaratgan [2].

SSSRda sanoatni industrializatsiya siyosatini olib borishda tashqi mablag'larni jalb etmasdan, mamlakat budjetini tejash hisobiga amalga oshirildi. Mamlakat iqtisodiy harajatlarini qisqartirishni ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqichda 1926 yilda korxonalar va tashkilotlarda shtatlarni qisqartirish, tashkilotlarga keraksiz asbob uskunalar va materiallarni sotib olish qisqartirildi. Ammo ushbu chora tadbirlar ishlab chiqarish sohasini moliyalashtirishga o'z ta'sirini ko'rsatmadi. Ikkinchi bosqichda shu yilning dekabr oyida o'tkazilgan XV Butunittifoq partiya konferensiyasida ishlab chiqarish sohasini batamom texnik jihozlash ishlarini takomillashtirish haqida qaror qabul qilgan.

Industrializatsiya siyosatini olib borilishi nafaqat SSSRda balki, O'zbekistonda ham sanoat sohasida katta kadrlar yetishmovchiligini keltirib chiqardi. Har bir sanoat sohasida elektrik-monter, slesar, temirchi, mexanik-temirchi, tokar, frezerovshik, payvandchi kabi ko'plab ish o'rinlari va mutaxassislik shtatlari bo'sh edi. Natijada, ishsizlik ortib bordi, agrar sohaga ixtisoslashgan qishloq aholisi ham ushbu kasblar egasi bo'lmagani uchun shaharga ish izlab kelishi ancha pasayib ketdi. Kadrlar tayyorlash maqsadida texnikum, oliy ta'lim institutlari tashkil etilgan bo'lsa-da, bitiruvchilar ham zavod fabrikalardagi yangi texnikalarni ishlatishda bir qator qiyinchiliklarga duch kelishdi [3]. 1930 yildan Kadrlarni tayyorlashda FZU (fabrika-zavodlarga ishchilar tayyorlash texnikumi) maktablari tashkil etildi. Ammo toshko'mir sanoatida kadrlar yetishmovchiligi juda tanqis edi. SSSR

bo'yicha 1930 yilning aprel-sentabr oylarida ko'plab ishchilarning qishloq xo'jaligi sohasiga o'tib ketishi natijasida ishchilar soni 70 mingga kamayib ketdi, bu ko'rsatkich mamlakat toshko'mir sanoatidagi ishchilarining 3/1 qismini tashkil etgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekiston SSRning sanoat tarixiga oid ko'plab tarixiy tadqiqotlar amalga oshirilgan. O'zbekiston SSR dastlab tashkil etilgach, sovet hokimiyati respublikani sanoatlashtirish va undagi tabiiy boyliklarni o'zlashtirish ishlariga alohida urg'u bergan. O'zbekistonning sanoat tarixi ko'pgina tarixchilar tomonidan o'rganilgan bo'lib, ushbu masala bo'yicha dissertatsiya darajasida tarixshunoslik tadqiqotini amalga oshirish mumkin. Mavzuga oid ilmiy ishlarni davriy jihatdan sovet va mustaqillik yillari tadqiqotlariga bo'lish mumkin.

Sovet davrida Respublikani sanoatlashtirish tarixiga oid izlanishlar R.Y.Dosumov [4], Sh.O'lmasbayev, S. Slivalar tomonidan amalga oshirilgan [5]. Mustaqillik yillarida respublikamiz tarixchilari N.Oblomurodov, F.Tolipov [6], I.M.Haydarov [7], X. B. Babadjanovlar [8] tomonidan o'rganilgan. Ammo ta'kidlash joizki, O'zbekiston sanoat tarixiga oid ma'lumot beruvchi arxiv fondlarining manbaviy ahamiyatini ochib berishga bag'ishlangan tadqiqotlar deyarli amalga oshirilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy manbashunoslik sohasida ilmiy izlanishlar olib borishda tarixiy tadqiqot usullari muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Milliy arxivida O'zbekistonda sanoat tarixiga oid muhim hujjatlari turli tashkilotlarning fondlarida saqlanib kelmoqda. Fondlarda saqlangan hujjatlardagi ma'lumotlar jadval, statistik, diagramma, hisobot, ma'ruza ko'rinishlarida saqlangan. Tadqiqotning asosiy maqsadi sanoat sohasiga oid fondlarni tahlil etish bo'lganligi sababli, arxivda saqlanyotgan sohaga doir fondlar tashqi tahlil uslubida tahlil etilgan.

Sanoat sohasini industrlashtirish tarixiga oid arxiv manbalari tavsifi

Sovet hokimiyatining O'zbekiston SSR sanoat sohasini industrlashtirish siyosatiga oid ko'plab tarixiy hujjalar bugungi kunda O'zbekiston Milliy arxivida saqlanadi.

O'zbekistonda sanoat tarixiga oid ma'lumotlar mavjud fondlar soni talaygina bo'lib, shu sababli ularni turkumlashtirib tavsiflash maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jumladan, birinchi guruh hujjatlar, bu aynan sanoat tashkilotlariga tegishli arxiv fondlari hisoblanadi. Ikkinchi guruh hujjatlar Markaziy boshqaruv organlariga tegishli fondlarda jamlanib, shu tashkilotlarning faoliyati bilan bog'liq. Ushbu fondlarni mazmuniga ko'ra, respublikani industrlashtirish jarayonlari hamda sanoat ishlab chiqarish jarayonlarini yorituvchi ma'lumotlarga ega fondlarga ajratish mumkin. Sanoat sohasiga oid arxiv fondlarini sohalariiga ko'ra ham tasniflash lozim. Jumladan, bugungi kunda O'zbekiston Milliy arxivida 20 dan ortiq sanoat sohasi va uni industrlashtirish haqida ma'lumotlarni jamlagan fondlar saqlangan.

O'z navbatida arxivda mamlakat xalq xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblangan sanoat sohasida faoliyat olib borgan bir qancha tashkilot va korxonalarining arxiv fondlari saqlangan bo'lib, ulardagi hujjatlar respublika iqtisodiy tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur fondlarni quyidagicha tasniflash maqsadga muvofiq:

1. Og'ir sanoat
2. Yengil sanoat
3. Oziq-ovqat sanoati
4. Ilmiy muassasalar

O'zbekiston SSR tashkilot organlari orasida qisqa muddatli faoliyat olib borgan tashkilotlar ham bir nechtni tashkil etadi. 1932 yilda tashkil etilib, 1936 yilda faoliyati tugatilgan O'zbekiston SSR XKS qoshidagi SSSR Og'ir sanoat

komissarligi vakolatli boshqarmasi fondi (R-83) ro'yaxlarida 456 ta yig'majild saqlanib qolgan [10].

Respublikada toshko'mir, tuproq, g'isht, ohak, alebastr ishlab chiqarish, qazib olish va sotish vazifalarini bajargan va 1925 yil 1 oktabrda tashkil etilgan O'zbek-qirg'iz toshko'mir qo'shma sanoati "O'rta Osiyo toshko'mir" (Ferugol ham deyilgan) tresti hujjatlari arxivning R-103 fondida saqlanib, unda 2693 ta yig'majild jamlangan [11].

Fond tarkibida "Farg'onako'mir" trestini "O'rta Osiyo toshko'mir" ("Sredazugol") tresti sifatida qayta tashkil etish to'g'risidagi qarori (1927), "Sredazugol" trestining ustavi (1927) kabi muhim hujjatlar mavjud.

Shuningdek, fondda ko'mir qazib olish va sotish bo'yicha ishlab chiqarish dasturlari va besh yillik rejalarini tayyorlash to'g'risida SSSR Xalq xo'jaligi Oliy Kengashi va Mehnat va Mudofaa Kengashi va "Sredazugol" tresti boshqaruvi bo'yicha qarorlari, farmoyishlari va sirkulyarlari mavjud.

Respublikada tabiiy boyliklarni qidirib topishda geologiya razvedka ishlari muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu maqsadda 1940 yil 23 mayda O'rta Osiyo davlat geologiya razvedka tresti tashkil etilib, 1957 yil 5 iyuldagi SSSR XKS va O'zbekiston SSR geologiya va tabiiy boyliklarni himoya qilish bosh boshqarmasining buyrug'iga ko'ra trest faoliyati tugatilgan.

SSSR ko'mir sanoat Ministrligi Bosh geologiya boshqarmasining O'rta Osiyo Davlat tresti R-2117 fondida ham ko'mir sanoati tarixiga oid jami 2882 ta hujjatlar saqlangan. Mazkur fondga geologiya-qidiruv va geofizika ishlarining yillik rejaları va titul varaqalari, ko'mir konlarida geologiya-qidiruv, gidrogeologik va topografik-geodeziya ishlari loyihalari, trestning burg'ulash va geologiya-qidiruv ishlariga tegishli tarixiy hujjatlar saqlanib kelmoqda.

O'zbekistonda yengil sanoat tarixiga tegishli muhim hujjatlar SSSR yengil sanoat Xalq Komissarligining O'zbekiston SSR XKS qoshidagi vakolatli boshqarmasi (R-84) fondida 364 ta yig'majild saqlangan [12]. Trest 1934 – 1936 yillar o'z faoliyatini olib borgan.

Fond tarkibida SSSR va O'zbekiston SSR MIQ va XKS, SSSR Mehnat va Mudofaa Soveti hamda Yengil sanoat xalq komissarligining O'zbekistonda yengil sanoatni yanada rivojlantirish to'g'risidagi farmon va sirkulyarlari; "O'zbekipaksanoat" trestida kapital qurilish rejasi (1935)lari. Farg'ona to'qimachilik fabrikasida to'qimachilik va yigiruv ishlab chiqarish, mehnat va reja ko'rsatkichlarining bajarilishi bo'yicha sharhlar (1935); "O'zbekipaksanoat" trestining ko'rsatkichlari (1935 – 1936 yillar) to'g'risidagi hisobot va memorandumlari, Butunittifoq jun maxsulotlarini qayta ishlash birlashmasining O'zbekiston SSRdagi idorasi (1935)ning hisobotlari (1936), Stalin nomidagi Toshkent tekstil kombinati faoliyati va rejaları, O'zbekiston viloyatlarida jun sotib olish (1935) haqidagi hujjatlar saqlanmoqda.

Respublika iqtisodiyotida og'ir sanoat ham o'ziga xos o'rin tutgan bo'lib, ushbu soha turli vakolatxona va organlar orqali markazdan turib nazorat qilingan. Shunday nazoart organlaridan biri bo'lgan, SSSR Og'ir sanoat xalq komissarligining O'rta Osiyodagi vakolatxonasinining hujjatlari R-2-fondida saqlangan. Tashkilotning 1934-1936 yillarda faoliyat olib borgan bo'lib, uning 195 ta yig'majildi mavjud.

Ta'kidlab o'tish joizki, Respublikamizda sanoat tarixiga tarixiy ma'lumotlarni o'zida saqlab kelayotgan 20 dan ortiq arxiv fondlari mavjud va ularni barchasi tavsif berish imkoniyati cheklangan.

Shuningdek, O'zbekiston Milliy arxivida 1924-1941 yillardagi O'zbekiston SSR sanoat sohasiga oid yirik fondlar bilan bir qatorda sohaga qo'shimcha ma'lumotlarni taqdim etuvchi arxiv hujjatlari ham uchraydi. Masalan,

F.Xo'jayevning ma'ruzalari, viloyat davlat arxivlarida saqlanayotgan besh yillik rejalar va ularning bajarilishiga oid hisobot (komissarliklar, viloyat va tuman ijroqo'mlar hisobotlari, yillik hisobotlar)lar, syezd va konferensiya materiallari, statistik to'plamlar kabi manbalarni misol qilib keltirish mumkin.

Shuningdek, ayrim mutasaddi organ (komissarliklar, Iqtisodiy kengashlar)larning davriy nashrlarida mavzuga oid muhim ma'lumotlar jamlangan. Biroq, ushbu nashrlar tashkilotlarning ichki ish yuritish tizimlarida foydalanish uchun nashr etilgan va ularning aksariyati tashkilot arxiv fondlarida va kutubxonalarida saqlanib qolgan. Shu jumladan, O'zbekiston Milliy arxivining kutubxonasida ham ushbu sohaga oid qator statistik to'plamlar va komissarliklarning nashrlari saqlanib qolgan.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Sovet hokimiyatining O'zbekiston SSR sanoat sohasini industrilashtirish siyosati tarixiga oid 20 dan ortiq arxiv fondlari saqlangan. Industrilashtirish siyosati juda katta kapital mablag'larni talab etganligi sababli, kapitalistik mamlakatlarga qaram bo'lishni istamagan davlat o'ziga kerakli mashina va texnikalarni o'zi

ishlab chiqarib, asosiy urg'uni yengil sanoatiga emas balki og'ir sanoat sohasiga qaratgan.

Arxivda saqlangan tarixiy iqtisodiy hujjatlar asosida respublika va SSSR miqqiyosida faoliyat olib borgan sanoat korxonalarining daromadlari haqidagi ma'lumotlar to'liq aks etgan. Ikinchi besh yillikda sanoat korxonalarining shu jumladan SSSR miqqiyosidagi korxonalar daromadi ham keskin oshgan. Ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar natijasida SSSR budjetini to'ldirishda respublikaning hissasi qanday bo'lgan?, ittifoqdosh respublikalar ichida birgina sanoat sohasidan qancha daromad ko'rgan? Kabi savollarga javob topish imkonini beradi.

Sanoat sohasi Xalq Komissarlari soveti, O'rta Osiyo Iqtisodiy kengashi, O'zbekiston SSR Xalq xo'jaligi oliy kengashi (VSNX O'zSSR), SSSR Og'ir sanoat xalq komissarligining O'rta Osiyodagi vakolatxonasi (1932 – 1934), SSSR Og'ir sanoat xalq komissarligining O'zbekiston SSR Xalq komissarlari soveti huzuridagi vakolatxonasi (1932 – 1936), SSSR Yengil sanoat xalq komissarligining O'zbekiston SSR Xalq komissarlari soveti huzuridagi vakolatli boshqarmasi (1934 – 1936) kabi tashkilotlar tomonidan nazorat qilingan.

ADABIYOTLAR

1. История индустриализации СССР 1926-1941 (Документы и материалы). – М.: Издательство «Наука», 1969. – С. 5
2. Развития советской экономики. – Москва: Государственное социально-экономическое издательств, 1940. –С.245
3. История индустриализации СССР 1926-1941 (Документы и материалы). –М.: Издательство «Наука», 1969. –С. 350-365
4. Промышленность Узбекистана./спец. ред. к.э. н., Р.Я.Досумов. Ташкент: Узбекистан, 1974. –С.68
5. Ульмасбаев Ш.,Слива С. Индустриальное развитие Узбекистана за годы советской власти. –Ташкент: Узбекистан, 1966. –С. 104
6. Обломуродов Н., Толипов Ф. Узбекистонда соликлар гарихи. - Т.: «IQTISOD-MOLIYA». 2009. - 180 б.
7. Хайдаров, И.М. Ўзбекистон халқ хўжалигида энгил ва озик-овқат саноатининг ўрни (1950-1970 йиллар) // ORIENSS. 2022. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zbekiston-hal-h-zhaligida-engil-va-oz-ov-at-sanoatining-rni-1950-1970-yillar> (дата обращения: 29.11.2023).
8. Бабаджанов Х. Б. Военная индустриализация Узбекистана в 1941-1945 годах//Научный диалог. 2022. №5. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennaya-industrializatsiya-uzbekistana-v-1941-1945-godah> (дата обращения: 29.11.2023).
9. ЎзМА, 837-фонд, 10-рўйхат, 1-йиғмажилд, 28-варак
10. ЎзМА, 83-фонд, 1-рўйхат, 273-йиғмажилд, 1-варак
11. ЎзМА, Р-103-фонд, 1, 2, 3, 4 – рўйхатлар тахлили
12. ЎзМА, Р-84-фонд, 1- рўйхат тахлили